

HADİSLERİN ANLAŞILMASINDA BİR YÖNTEM OLARAK RETORİK ANALİZ: VADETTİKLERİ VE SINIRLILIKLARI

Dr. Salih Özer*

ÖZET

Bu yazıda retorik kavramı öncelikle antik kökeni itibariyle ele alındıktan sonra retorikteki çağdaş gelişmelere de kısaca değinilmiştir. Retorik kavramının İslam dünyasındaki yansıması olan belâgat terimini, anlama olgusu çerçevesindeki uzantılarıyla ele aldıktan sonra onunla antik Yunan retorîği arasında birtakım benzerliklerin bulunduğu görülmüştür. Bu benzerliklerin, hem kavramsal düzeyde hem de içeriksel düzeyde olduğu gözlemlenmiştir. Daha sonra hadislerin anlaşılmasına yönelik geçmiş çabalara değinilerek retorik analizinin hadislerin anlaşılması konusunda vaat ettiği hususlara değinilmiştir: Örneğin düşünce figürleri, söylev türleri ve konuşmanın bölümleri üzerindeki vurgusu nedeniyle bu yöntemin hadislerin anlaşılması ve bağlamlarının belirlenmesi noktasında işe yarar olduğu gözükmektedir. Fakat hadislerde kaynağa tam olarak aidiyet sorunlarının bulunması ve retorîğin İslam kültürüyle tam olarak örtüşmemesi, bu yöntemi tüm hadis literatürü için değil de bu yapılara uygun hadisler için uygun kılmakta olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Retorik, Aristo, Hadis, Şerh, R. Marston Speight

ABSTRACT

**Rhetorical Analysis as a Method for the Understanding of the Hadith
Mats: Its Promises and Limitations**

In this article the rhetoric has been studied from its origins as a Hellenistic device and than its developments in our time. After, its counterpart in the Islamic world that is al-balâgha has been researched in the context of the semantics and seen that al-balâgha has similar dimensions with the Hellenistic rhetoric. These similarities include both several concepts and contents. Than by pointing out the activities for understanding of ahadith in the past, the promises of the rhetorical method have been scrutinised. For example because of lying particular stress of this method on the figures of thought, the species of the discources and the parts of a speech it seems to be useful for understanding of ahadith and determining their contexts. But due to the problem of belongness of ahadith for their origins and incompatability of the Hellenistic rhetoric with İslamic culture this method seems to be appropriate not for the whole hadith literature but just for suitable ones.

Key words: Rhetoric, Aristotle, hadith, sharh, R. Marston Speight

* Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Kütüphane Başkanlığı, Kültür ve Turizm uzmanı.

1. Giriş:

Retorik, antikçağdan bu yana genel olarak konuşma ve bununla paralel olarak ikna etme yöntemleri çerçevesinde ele alınan bir kavramdır. Bu kavram, bir muhatap kitle varsayan metinler için de kullanışlılığını ispatlamıştır. Mezkûr yöntem tarih içinde birtakım gelişimler geçirmiş ve günümüzde antik çağdaki gibi daha farklı bir içeriğe bürünmüştür. İslam geleneğinde de uzantıları bulunan bu yöntemin temel İslamî metinlerden olan hadis metinlerinin anlaşılmasında kullanılmasına yönelik kimi girişimlerde de bulunulmuştur. Biz bu makalede bu yöntemi genel olarak ele aldıktan sonra onun hadis metinleri açısından vaat ettiklerini ve sınırlılıklarını incelemeye çalışacağız.

2. 1. Antikitede Retorik (Eski Retorik):

Retorik kavramı zaman içerisindeki gelişimleri dolayısıyla Eski ve Yeni Retorik olarak ikiye ayrılmaktadır. Eski Retorik antikitede kullanılan yöntem iken Yeni Retorik ifadesi yakın zamanlarda bu yöntemin geçirdiği yönetsel evrimler neticesinde ortaya çıkan yapı için kullanılmaktadır ve biz onu eski retorik kavramından sonra ele alacağız.

Antik çağda retorik denilince genel anlamda ilk akla gelen figür, hiç şüphesiz Aristo'dur. Aristo'nun bu adla bir de yapıtı bulunmaktadır.

Aristo bu kitabında öncelikle retorik tanımını şu şekilde yapmaktadır: "Retorik, diyalektiğin eşdeşidir. Her ikisi de aşağı yukarı bütün insanların genel bilgi alanı içine giren ve belli bir bilime ait olmayan şeylerle ilgilidir. Dolayısıyla herkes şöyle ya da böyle kullanabilir bunları: çünkü bir dereceye kadar bütün insanlar zaman zaman görüşleri tartışma ve doğrulama, kendilerini savunma ve başkalarına karşı çıkma girişiminde bulunur."¹ O, başka bir yerde de retorik, elde var olan inandırma yollarını kullanma yetisi olarak açıklamaktadır.²

Aristo retorik tanımını bu şekilde yaptıktan sonra inandırma tarzlarını/ikna yollarını ele almakta ve bu noktada üç tür ikna yöntemi belirlemektedir: Bunlardan birincisi

¹ Aristoteles, Retorik, İstanbul 1995, çev: Mehmet H. Doğan, YKY, 33

² Aristoteles, age, 37

1. Konuşmacının kişisel karakterine bağlıdır (*ethos*)
2. Dinleyiciyi belli bir ruh haline sokmaya bağlıdır (*pathos*) ve
3. Konuşmacının kullandığı sözcüklerin sağladığı kanıtla bağlıdır (*logos*).³

Öte yandan Aristo üç tür söylev/retorik belirlemektedir: Bunlar 1. Politik/sakıntılı (*deliberative*) söylev, 2. Adli (*judicial*) söylev ve 3. Törenselle gösteri (*epideiktik*) söylevidir. Aristo'ya göre politik söylev, bizleri bir şeyi yapmaya ya da yapmamaya iter; mahkemelerdeki konuşmalarda ise bir kişiye ya saldırılır ya da o kişi savunulur; öte yandan törenselle gösteri söylevinde ise biri veya bir şey ya övülür ya da kötülenir. Keza bu üç retorik Aristo'ya göre üç farklı zaman türüne işaret eder: Politik söylev gelecekle ilgilidir: çünkü lehine ya da aleyhine konuştuğu, bundan sonra yapılacak şeyler üzerinedir. Yasada ise bir davadaki taraf, geçmişle ilgilidir; yapılmış olan şeylerle ilgili olarak biri öbürünü suçlar, öteki ise kendisini savunur; tören hatibi ise Aristo'ya göre şimdiki zamanla ilgilidir; çünkü bu, var olan şeylerin durumunu göz önünde tutarak ya över ya da suçlar.⁴ Epidektik konuşmacı, erdem ve kusurla ilgilenir, birini över ötekini eleştirir.⁵ Keza ona göre her retorik türünün kendine uygun üslubu vardır; örneğin yazılı nesrin biçemi sözlü söylevinkiyle aynı değildir.⁶

Bilindiği gibi konuşmada sözler genellikle birtakım sanatlarla (*figures*) süslenirler, bunlar konuşmaya belirli bir akıcılık, canlılık ve etkileyicilik kazandırır. Dolayısıyla konuşmalarda kullanılan söz ile düşünce figürleri, retorik'in ya da retoriksel analiz'in önemli bileşenlerini oluşturmaktadırlar. Zira bunlar konuşmacının mesajının muhatap kitleye arzulandığı şekilde iletilmesine yardımcı olduğu gibi sonradan konuşmacının niyetinin, amacının anlaşılmasında da yardımcı olan ipuçlarıdır. Aristo da bu hususlar üzerinde epeyce durarak mecâzdan istiareye⁷ söz figürleri üzerinde durduğu gibi, antitez, benzetme⁸, gibi birçok düşünce figürünü de analiz etmektedir.

³ Aristoteles, age, 38

⁴ Aristoteles, age, 44

⁵ Aristoteles, 21

⁶ Aristoteles, age, 193

⁷ Aristoteles, age, 185–189

⁸ Aristoteles, age, 183–184

Bir konuşmanın bölümleri ve buralarda kullanılan argümantasyon tipleri üzerinde de genişçe duran Aristo'ya göre bir konuşmanın genellikle iki temel bölümü vardır: İfade ve kanıt. Zira ona göre ne davanızı belirtip kanıtlamayı atlayabilirsiniz ne de önce onu belirtmeden kanıtlayabilirsiniz. Hatta adli söylevler her zaman sondeyiş (*epilog*) istemezler. Keza rakibin çürütülmesi, davasının sizin davanızla karşılaştırılması kanıtlamanın bir parçasıdır.⁹ Gösteri söylevinde ise sık sık övgü veya eleştiri cümlesiyle bir girişin yapıldığını, bu bakımdan bu tür girişlerin bir şeyi yapma ya da yapmama ögüdü, ya da dinleyiciye yönelik birtakım çağrılar olabileceğini söyler.¹⁰

2.2. Yeni Retorik:

Yeni Retorik ise, genel olarak 20. y.y.'ın ikinci yarısında ve Chaim Perelman ve L. Olbrechts-Tyteca'nın önderliğinde başlayan yeni evrilmenin adıdır.¹¹ Yeni eğilimde hem sözcükler hem de bağlam üzerinde daha etkili şekilde durulma söz konusudur. Öte yandan ilgili çevreler arasındaki tartışma da tam olarak bitmiş değildir. Nitekim bu noktada önemli bir dönemeç teşkil eden Elisabeth Schüssler Fiorenza'ya göre bu yöntemi uygulayan kişiler tüm bunlara rağmen yine de pozitivist bilimin tutsağı kalma-ya devam etmektedirler.¹² Bu noktada Fiorenza'nın tespiti, retorik analizlerinde her ne kadar metinler bu yöntemlerle analiz edilmeye çalışılsa da yine de metinlerin birtakım pozitivist kabul-ler çerçevesinde anlaşılmaya çalışıldığını vurgulayarak buradaki ideolojik baskıya işaret etmeye çalışmaktadır. Öte yandan bu alandaki önemli bir isim olan ve sosyo-retorik konusunda öne çıkan bir figür olan Vernon K. Robbins ise antik retorik aygıtlarla çalışan ve programlı bir yorum peşinde olan herkesin, çalışmasının ideolojik olmaktan ziyade bilimsel bir nesnellığe dayandığını düşünmesi gerektiğini söylemektedir.¹³ Fiorenza'ya göre bir an-

⁹ Aristoteles, age, 195 vd.

¹⁰ Aristoteles, age, 197

¹¹ Bk. Akar, Sylvia, *But if You Desire God and His Messenger*, Helsinki 2006, 56–57

¹² Bk. Robbins, Vernon K., *The Rhetorical Full-turn in Biblical Interpretation: Reconfiguring Rhetorical-Political Analysis*, *Rhetorical Criticism and the Bible: Essays from the 1998 Florence Conference* içinde, ed. S. E. Porter and T.H. Olbricht, *Journal for the Study of the New Testament Supplement Series* 195, Sheffield 2002, 48

¹³ Bk. Robbins, Vernon K., 49

lamin nasıl oluşturulduğu sırf bir kimsenin o metne çakılı sosyo-kültürel ve dini işaretleri nasıl yorumladığına bağlı değildir, aynı zamanda o kimsenin dil işaretlerini ve metinselleşmiş sembolleri yorumlarken hangi tür 'metinlerarasını', *önceden yapılandırılmış hangi 'anlam çerçevelerini' kullandığına* da bağlıdır.¹⁴ Bu noktada Fiorenza önemli bir husus olarak metni algılayan kişinin üzerinde vurgu yapmakta ve bir anlamda buradaki anlamının öznelliğini ima etmektedir. Buna karşın Vernon K. Robbins ise bizlerin bir metnin sosyo-kültürel bağlamını bilmediğimizden bir anlamda 'düşük bağlam okuyucular' olduğumuzu, bu bakımdan da metni 'inşa ettiğimizi' söylemektedir.¹⁵ Bu noktada özellikle anlama konusunda düşünsel kabullere yönelik olarak Fiorenza'nın vurgusu kanaatimizce doğruluk payı taşıırken Robbins'in sosyo-kültürel bağlam konusundaki fikri de yabana atılamayabilir.

Kısacası Eski Retorik analizinde daha çok söz ve düşünce figürleri ve retorik türleri önplana çıkmakta, konuşmalar birtakım sahneler şeklinde ifade etme/ortaya koyma-kanıt gibi birtakım sahne kurguları çerçevesinde incelenmekte, Yeni Retorik'te ise bunlara ilaveten yine Eski Retorikten iktibasla bağlam, muhatap kitle gibi bir takım unsurlar daha vurgulu şekilde ele alınmaktadır.

2. 3. İslam Dünyasında Retorik ya da Belâğat İlmi:

İslam literatüründe retorik kelimesine karşılık olarak genellikle belâğat terimi kullanılmaktadır. Buradaki retorığın, tamamen antik Yunan kökenli oluşu ya da Müslümanların kendi öz üretimi olduğu şeklinde iki izahı olabilir. Antik Yunan retorığıyle İslam literatüründeki belâğatın birçok açıdan örtüşmesi birinci izahı makul kılmaktadır; fakat araştırmacı Philip Hallden bu noktada daha derin bir analizle aslında antik Yunan denilen olgunun 'Batılı' bir toplum olduğu şeklindeki varsayımın artık geçerliliğini yitirdiğini, bu hususun retorik tarihi söz konusu olduğunda da mutlaka göz önüne alınması gerektiğini söylemektedir. Zira ona göre antik Yunan kültürü bir kısım Doğu'dan (antik Babil, Mısır vs.) neş'et eden karma bir etkileşimden müteşekkil

¹⁴ Bk. Robbins, Vernon K., agm, 50

¹⁵ Bk. Robbins, Vernon K., 50

bir yapıdır.¹⁶ Bu bakımdan yazar, aslında retorikğin antik Yunan eksenli olduğunu ve İslam dünyasındaki yansımalarının bulunduğunu kabul etmekle birlikte antik Yunanı Batılı bir olgudan ziyade coğrafi olarak İslam kültürünün de içine doğduğu Doğulu bir yapı olarak görmektedir. Bu bakımdan ona göre nasıl pagan retorikğine ilişkin antik gelenek bir zamanlar Hıristiyanlık amaçlarına adapte olmuşsa bu eski gelenekler bu sefer de Müslüman hatiplerin özel ihtiyaçlarına adapte oluvermiştir denilebilir.¹⁷

İslam literatürü içerisine özellikle retorikle bağlantılı olan eserlerden ilk akla gelen el-Câhız'ın (ö. 255/869) *Kitâbu'l-Beyân ve't-Tebyîn*'idir.¹⁸ İslam kültürü içindeki belâğat terimi daha çok edebi ilimlere ait bir yapı olarak ele alınmıştır ve sıklıkla da "edebi tenkit"e bağlı bir kavram olarak anlaşılabilmiştir. Bu noktada *ilmu'l-belâğa* ile Batılı retorikğin birbiriyle ilişkili ve kimi açılardan benzer olduğunu söyleyen Hallden, şu tarz bir karşılaştırma yapmaktadır:¹⁹

İlmü'l-Belâğa

1. İlmü'l-Beyân (*Art of Tropes*)

2. İlmü'l-Bedî' (*Art of figures/schemata*)

2.a: el-bedîu'l-lafzî (*figures of speech (logos)*)

2.b: el-bedî'ul-ma'nevî (*figures of expression/thought (dianoia)*)

3. İlmü'l-Ma'ânî

3.a:cümle haberiyye (*informative utterances*)

3.b: cümle inşâiyye (*performative utterances*)

Hallden, Batılı belâğat araştırmacılarının *ilmü'l-beyân* ile *ilmü'l-bedî'* üzerinde yoğunlaşırken *ilmü'l-ma'ânî*'yi bir kenara bıraktıklarını, oysa Müslüman ilim adamlarının *ilmü'l-ma'ânî*'yi belâğatın en önemli kısmı olarak gördüklerini söyler. Bu noktadaki dışlama konusunda örneğin Mehren'in, İslam kültüründe bu kısmın bir retorikten ziyade bir gramer olarak ele alındığını,

¹⁶ Hallden, Philip, Quranic Texture: A review of Vernon Robbins's the Tapestry of Early Christian Discourse and Exploring the Texture of Texts, *Journal for the Study of the New Testament*, 70 (1998), s. 28

¹⁷ Hallden, Philip, agm, 30

¹⁸ Bk. Nicholson, R.A., CUP 1985, *A Literary History of the Arabs*, 347

¹⁹ Hallden, Philip, s. 21

bu bakımdan kendisinin de İslam retorikleriyle ilgili incelemesini troplar ve figürlere indirgediğini aktarmaktadır.²⁰ Bu noktada Hallden, Müslümanların retorik olan *ilmu'l-belâgat*'ın önemli bir kısmı olan *ilmu'l-ma'ânî*'nin konularından *cümle haberiyye* ve *cümle inşâiyye* arasındaki ayrımının, modern dönem ilim adamlarından John L. Austin'nin (1911–60) *Speech Act Theory*'siyle benzerliğine dikkat çekmektedir. Hatta o, bu ayrımın Aristo da bulunduğunu belirterek ondan, her cümlenin bir önerme olmadığını, içlerinde doğruluk ya da yanlışlık ögesinin bulunduğu cümlelerin ancak önerme olduğu yaklaşımını aktarmaktadır.²¹ Bilindiği gibi her gelenekteki dini ifadeler ve cümlelere bu iki nitelikten birinin atfedilmesi, onun niteliğini, ağırlığını ve bağlayıcılığını değiştirmektedir.²² Bu bakımdan belâgatın ya da İslam retoriklerinin bu yönü, sadece estetik bir husus olmayıp dinî malzemenin ele alınışını da ilgilendiren bir durumdur. Keza Hallden, İslam geleneğindeki belâgat'ın Yunan retorikleriyle diğer bir benzerliğine örnek olarak *mukteza'l-hâl* kavramını göstererek bunun Latin retorikindeki *kairos* (circumstance) ya da *aptum*'a son derece benzer olduğunu söylemektedir.²³ Öte yandan Batılı araştırmacıların İslam kültüründeki belâgatın anlaşılmasıyla ilgili yanlışlıklarına değinen Hallden, bu noktada gözden kaçırılan bir unsur olan *ilm/fennu'l-hitâbe*'yi gündeme getirerek Arap-İslam retorikleriyle ilgili birçok yanlışlığın bu ilmin dışlanmasıyla da kaynaklandığını söylemektedir.²⁴ Son olarak Hallden, Batılı ve Doğulu figürlerdeki ortak noktalar konusuna birkaç örnek olarak şunları göstermektedir: alliteration: *cinâs*, antithesis: *tibâk*, comparison: *mukâbele*, hyperbole: *itnâb* vs.²⁵

3. Klasik Hadis Şerhlerinde kullanılan Yöntemler:

Malum olduğu üzere Peygamberimiz değişik bağlamlarda insanlarla diyalogunda olabildiğince anlaşılır olmaya çalışmıştır, çünkü risâlet görevi öncelikli olarak bunu gerektirmektedir. O, insanların kolayca anlayabileceği ifadeleri seçmiş, kimi zaman örnekler vermiş, benzetmeler yapmış kimi zaman var olan keli-

²⁰ Hallden, Philip, agm, 22

²¹ Hallden, Philip, agm, 22

²² Bk. Görmez, Mehmet, *Sünnetin ve Hadisin Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997, 258

²³ Hallden, Philip, agm, 22

²⁴ Hallden, Philip, agm, 33

²⁵ Hallden, Philip, agm, 22

melere soyut anlamlar yükleyerek anlam çerçevelerini genişletmiş, keza kimi zamanlar gerçek sahnelerde kimi zaman da temsili birtakım sahnelerle birtakım mesajlar vermeye çalışmıştır. Yani sözlerinin bağlamını kimi zaman ilk dönemlerde yaşanan olaylar belirlerken kimi zaman da kendisi birtakım kurgusal hikâyeler oluşturmuştur. Bu bakımdan Peygamberimizin kullandığı dil, üslup ve anlatı tekniği, üzerinde ciddi şekilde durulmayı hak etmektedir. Hadis literatüründe Peygamberimizin konuşma üslubuyla ilgili birtakım rivayetler bulunmaktadır. Örneğin Ebu Davud'daki bir hadiste, Peygamberimizin kelâmının herkesin anlayacağı şekilde açık seçik ve anlaşılır (*kelâmen faslen*) olduğu belirtilmektedir.²⁶ Öte yandan rivayetlerde Peygamberimizin *cevâmiu'l-kelim* olduğu da belirtilmektedir.²⁷ Hatta İbn Hibbân'ın (ö. 354) rivayetinde bunun diğer Peygamberlerden altı ayrıcalığı arasında serdedildiğini görmekteyiz.²⁸ Kettânî (ö. 1345) de, kendisine *cevâmiu'l-kelim* verilenin hevâsından konuşmayacağını belirterek bunun önemini belirtmektedir.²⁹ Yine de bu ifadenin içeriği noktasında kimi farklı görüşler ileri sürülmüş, örneğin bununla kastın az söz ve çok anlamı dolayısıyla Kur'an olduğunu söyleyenler olduğu gibi³⁰ bunun çoğu hadis için de geçerli olduğunu söyleyen âlimler vardır.³¹ Dolayısıyla hadis metinlerinin orijinalinde büyük bir edebi niteliğe sahip olduğu muhakkaktır. Yine de Peygamberimizin sözleri hem ilk zamanlar hem de sonradan birtakım farklı anlamalara sahne olmuştur.

Bilindiği gibi hadis şerhlerinde iki temel nokta takip edilmektedir: Bunlardan birincisi dil, ikincisi ise muhteva analizidir.³² Dil analizinde öncelikli olarak bilinmeyen kelimelerin anlamları üzerinde durulmakta ve sonra kullanılan ifadenin emir, vücüb veya ibâha ifade edip etmediği; haber anlamında bir emir mi yoksa emir anlamında bir ihbâr mı olduğu gibi yönler araştırılmaktadır. Bu noktada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, hadis

²⁶ Ebu Davud, *Sunen*, İstanbul 1981, edeb (40), b (21), hd. no: 4839, V. 172

²⁷ Râmahurmuzî, *Emsâlu'l-Hadis*, Beyrut 1409, I. 18; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, Beyrut 1379, I. 40; İbn Abdi'l-Berr, *et-Temhid*, Mağrib 1387, V. 176; Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, Beyrut 1411, II. 57

²⁸ İbn Hibbân, *Sahihu İbn Hibbân*, Beyrut 1993, thk. Şuayb Arnavut, VI. 87

²⁹ el-Kettânî, *er-Risale el-Mustatrafe*, Beyrut 1406, I. 220

³⁰ Bk. en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Sahihi Muslim*, Beyrut 1392, V. 5

³¹ Bk. Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Beyrut trhsz. V. 135

³² Bk. Görmez, Mehmet, age, 75

rivayetlerinin nakledildikleri ifade formlarıdır; zira burada kullanılan ifadeler ve bunların yorumları, rivayetin algılanmasını da etkilemekte ve sahip olduğu niteliği değiştirmektedir. Bu meyanda Âmidî'den (ö. 631) iktibas edilecek şu değerlendirmeler, konumuzla yakından alakalı olan ifade sigalarının önemini açıkça gözler önüne sermektedir: "İkinci Mesele: Sahabinin 'Rasulullah'ı şunu emrederken veya yasaklarken duydum' sözünün hüccetliğinde ihtilaf edilmiştir. Bir grup bunun hüccet olmadığını söylemiştir; çünkü ihticâc ancak Nebi'nin lafzı ile olur, oysa sahabinin 'Rasulullah'ı (şunu) yasaklarken /emrederken duydum' sözü, Nebi'ën bir emir veya nehyin varlığına delalet etmez; çünkü insanlar emir ve nehy sigası (algısı) açısından farklı farklıdır, belki o sahabe Peygamberimizin emrettiği ya da yasakladığını sandığı bir sigayı duymuştur da belki durum böyle değildir."³³ Dolayısıyla rivayetlerin anlaşılmasında, kullanılan ifadeler ve bunların içerik analizleri son derece önemlidir ve birçok farklı anlamının kökeni burada yatmaktadır. Retoriğin ifade analizleri ve konuşma türleri üzerinde durması, muhtemelen bağlamın da anlaşılmasına yardımcı olma potansiyeline sahip olması açısından hadisleri anlama konusunda yardımcı bir faktör olarak karşımızda durmaktadır denilebilir.

Bu husus pek tabii ki öncelikli olarak ya da ilk akla gelebilecek açıklama yöntemidir. Öte yandan deyimler ile ilgili birtakım irdelemelerin de kullanıldığı görülmektedir ki, bunlar da oldukça önemlidir. Fakat bu noktada retorik analizde kullanılan iki dil analizi hatırlanmalıdır: söz ve düşünce figürleri. Birinci husus şerhlerde yoğun şekilde icra edilirken ikinci husus olan ve argümantasyonu da ifade eden düşünce figürleri üzerinde pek durulmadığı ya da müstakil olarak vurgulanmadığı söylenebilir. Zira hadis metinlerine genel olarak baktığımızda görmekteyiz ki, Peygamberimiz kimi zaman önce birtakım sorular sormakta sonra demek istediği şeyi söylemekte, veya birtakım benzetmeler yapmakta, birtakım ünlemler kullanmakta, paralellikler kurmakta, esas kelimenin yerine başka kelimeler kullanmakta, hafifletici ifadeler kullanmakta ve bazen de etkiyi artırmak amacıyla bir cümleyi doğal beklentinin ötesinde bir konuyla bitirmek için kesmektedir. Bu tür düşünce figürlerinin göz önüne alınması

³³ Âmidî, Seyfüddin Ebu'l-Hasen Ebu Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, Beyrut 1404, II. 108; bk. Özafşar, Mehmet Emin, *Hadis Yeniden Düşünmek*, Ankara 1998, 194,

hadis metinlerin anlaşılmasında oldukça önemlidir; çünkü bunlar nihayetinde edebi üsluplardır ve bunların geçtiği metinlerin lâfzen veya görünen şekliyle ele alınmaktan ziyade kalıp çerçevesinde ele alınmaları daha uygun olacaktır.

Bu noktada aslında nebevî dili ve retorîği yakalamaya çalışmak, Peygamberimizin hem genel olarak bilinen kalıplar çerçevesindeki ifadeleri hem de kendine özgü ifade tarzlarının tahlil edilmesi, Peygamberimizin ifade profilinin çıkarılması, bir bakıma O'nun söyleyebileceği ya da söyleyemeyeceği noktaların tespit edilmesi, hadislerin sıhhatinin tespitinde bile işe yarar unsurlar olarak gözükmektedir. Bu noktada aslında muhaddisler de birtakım ipuçları yakalamıştır ki, örneğin birtakım asılsız rivayetlerin reddinde ölçüt olarak belirtilen, lafızdaki rekâket unsuru bu bağlamda ilk akla gelen husustur.³⁴

Bilindiği gibi Müslüman şârihler hadis metinlerini anlarken daha çok fıkıh usûlü yöntemlerini kullanmışlardır. Bu noktada hadislerin anlaşılması konusu üzerinde çalışmış olan Mehmet Görmez, usûlcülerimizin bu yöntemi kullanmada mazur olabilmeleri için değerlendirdikleri lafzın iki şartı taşıması gerektiğini söylemektedir:

1. Şâriin yani kanun koyucunun bu lafızları sadece kanun koymak gayesiyle sevk etmiş olması,
2. Lafızların kanun koyucuya aidiyetinde hiçbir şüpheye mahal kalmaması.

Görmez, bizim esas konumuz olan birinci maddeyle ilgili olarak hadis metinlerin birinci şartı taşımadığını çünkü hadislerin sırf birer hukuk malzemesi ve kendilerini sırf hukukla çevreleyen birer kod olmadıklarını söylemektedir.³⁵ Buna rağmen kimi zaman muhaddislerin ve şârihlerin, ahkâm hadisleri dışındaki her türlü hadisi de istinbâta tabi tutarak ihbârî hadislerinden dahi hükümler çıkardıkları görülmektedir.³⁶ Bu noktada Batalyevsi'nin (ö. 521/1127) şu ifadelerinin son derece önemli olduğu kanaatindeyiz: "Hz. Peygamber, meclisinde (bazen) hikâye

³⁴ Bk. İbnu's-Salâh, *Mukaddimetu İbnu's-Salâh fî Ulûmi'l-Hadis*, Beyrut 2003, 149–150

³⁵ Görmez, Mehmet, age, 157

³⁶ Örn. İbn Battal, *Şerhu İbn Battal alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 2003, II. 199; krş. Görmez, Mehmet, age, 158

yolu ile birtakım haberler nakleddi, konuştuklarıyla ne bir şeyi emretmek, ne bir şeyi yasaklamak ne de dinin bir aslını ortaya koymak gibi bir amacı olmazdı; bu husus, hem sözlerinden hem de fiillerinden anlaşılırdı.”³⁷

Gerçekten de genel olarak şerhlere bakıldığında bu tutum açıkça görülmektedir. Bu noktayı Batılı araştırmacılar da fark etmiştir. Nitekim Marston Speight, Müslümanların hadis konusundaki öncelikli ilgilerinin hadisleri tefsir, tarih ve fıkıh gibi alanlarda kullanmak olmakla birlikte, *Müslüman edebi münekkidlerinin metinlerin estetik değerlerinden ziyade daha çok metnin ibadi yönüne ilişkin anlamını yorumlamakla ilgilendiklerini eklemektedir*.³⁸ Öte yandan hadis şerhlerinde yukarıda da belirtildiği üzere ağırlıklı olarak dini hüküm çıkarma eğiliminin ağır bastığı görülmektedir. Keza malum olduğu üzere Peygamberimizin öğretici ve bilgilendirici haberleri bağlamında kullanılacak iki yaklaşım bulunmaktadır: Birincisinde bunlar, bilgi verici özelliğe sahip bir yapı olarak görülürken, ikinci yaklaşımda ise bunlar birtakım hüküm belirteçleri olarak algılanmaktadır ki, bilindiği gibi hadisleri anlamada egemen olan fıkıh usûlü, bu ikinci yaklaşımı tercih ederek yargı içermeyen ve sırf durum tespiti mahiyetindeki haberlerden bile hüküm çıkarma cihetine gitmiştir.³⁹ Bu noktada belâğat ilminin önemli bir bölümü olan *ilmu’l-ma’âni*’deki *haberi (informative) cümle* ile *inşâi (performative) cümle* arasındaki ayrım akla gelmelidir⁴⁰; zira rivayetlere bu iki sıfattan birini atfetmek, rivayetlerin niteliğini ve bağlayıcılığını değiştirecektir. Yine de şerhlerde, hadislerin yorumunda rivayetlere genellikle inşâî sıfatın atfedildiği şeklindeki genel değerlendirme dışına çıkan yorumlar da az değildir.⁴¹ Örneğin malum bir misal olan cumaya gidileceği zaman gusül yapılmasına ilişkin hadisin yorumunda Tahâvî (ö. 321) bu konuda, o dönemdeki mescidin yapısı ve insanların yün giysileri hakkında bilgi vererek bunun mescidde yarattığı kokuyu dile getirmekte ve sonunda İbn Ab-

³⁷ Batalyevsi, *Kitâbu’t-Tenbîh ale’l-erbâbi’l-letî Evcebeti’l-İhtilâfe beyne’l-Muslimîn*, Kahire 1978, 68; krş. Görmez, Mehmet, age, 257–258;

³⁸ Speight, R. Marston, *Rhetorical Argumentation in the Hadith Literature of Islam*, *Semeia*, 64 (1993), 75

³⁹ Bk. Görmez, Mehmet, age, 258

⁴⁰ Bk. Hallden, Philip, agm, 22

⁴¹ Bk. el-Karadavi, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, Çev: Bünyamin Erul, Kayseri 1998, 201–248

bas'tan bunun bir vucûb değil kemalle ilgili bir mevzu olduğunu aktarmaktadır.⁴² Keza “*afdalul-a'mâl...*”⁴³ ifadesiyle başlayan ve Peygamberimizin formül şeklindeki ifade kalıplarına şârihler de dikkat çekmiş ve kimi zaman bunları lâfzen değil, diğer nasları da dikkate alarak kastedilen anlam çerçevesinde yorumlamaya çalışmışlardır. Zira bunların nesnelere farklı farklı olduğu için, nesnelere farklılığı dolayısıyla burada kurulan bağlantılar mutlak değil, yerine göre teşvik veya sakındırma amaçlı olabilmektedir.⁴⁴ Örneğin akmayan suya bevledilmesinden nehiyle ilgili hadisin yorumunda da İbn Battâl (ö. 449), bu hadisin manasını değil de lafzını ölçü alan Davud b. Ali'yi sertçe eleştirerek onun ‘bu hadiste yasaklananın bevletmek olduğu, yoksa büyük abdestini yapmak olmadığı, dolayısıyla bu suya büyük abdestini yapanın ondan abdest alabileceği’ yaklaşımını son derece basitlik ve makul olanı iptal olduğunu söylemektedir.⁴⁵ Benzer şekilde İbn Kuteybe (ö. 276) “Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir” rivayetinin lafzındaki kesin ifadeyi, imanını kemale erdirmemişlik olarak yorumlamak suretiyle onu tek başına bir hüküm olarak ele almayarak hadislerin diğer naslardan müstakil olarak değerlendirilmemesinin güzel bir örnekliliğini ortaya koymuştur.⁴⁶ Aynı bağlamda “Münafığın alameti üçtür” gibi konumuzla ilgili bir örnekte de bu ifade lâfzen alınmayıp bunun sakındırmaya yönelik bir vurgu ifadesi olduğu söylenmiştir.⁴⁷ Keza “...bizden / ümmetimden değildir” diye başlayan veya biten ifadeler de⁴⁸ bu bağlamda değerlendirilmeli ve lâfzen değil bağlamın terğib veya terhib boyutu dikkate alınarak değerlendirilmelidir.⁴⁹ Öte yandan örneğin hadis metinlerinde “üstteki elin alttaki elden hayırlı olduğu” şeklinde geçen ifadedeki⁵⁰ “üstteki el/alttaki el” ibaresini, birçok şârih, mecazî (*metafor*) yapı dolayısıyla lafzen değil, kastedilen anlam eksenli olarak sırasıyla

⁴² Tahavî, *Şerhu Ma'âni'l-Âsâr*, Beyrut 1399, I. 116

⁴³ Bk. Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid*, Kahire 1407, V. 278–279

⁴⁴ Bk. Karacabey, Salih, *Hattabi'nin Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul 2002, 223

⁴⁵ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Riyad 2000, I. 352

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, Beyrut 1972, I. 172; krş. Karacabey, Salih, age, 224

⁴⁷ Karacabey, Salih, age, 232

⁴⁸ Bk. Suyutî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, Cidde trhsz., I. 82

⁴⁹ Görmez, Mehmet, age, 273

⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*, Zekat (24), b (50), hd. no: 4, II. 129–130

“veren el/alan el” şeklinde anlamıştır.⁵¹ Kanaatimizce bu ve benzeri yaklaşımlar sağlıklı bir anlama girişiminin bileşenleridir. Zira burada hadis metinlerini lâfzen ve bizatihi tek başına bir yargı metni olarak almak yerine, genel İslam düşüncesi ve ifade kalıplarının gramatik ayrımı çerçevesinde bir anlama girişimi sergilenmektedir. Bizce hadis metinlerinde kullanılan bu tarz ifade kalıplarının ortaya çıkarılması ve içerik analizlerinin yapılması, hadislerin anlaşılmasında önemli yardımcı unsurlar olarak gözükmektedir; zira bunlar vasıtasıyla anlamı bilinen birtakım hadislerden hareketle benzeri kalıp ve sahnelere sahip diğer hadis metinleri de onlara kıyaslama yoluyla daha net olarak anlaşılma potansiyeline sahip hale gelebilir. Klasik şerhlerde görüldüğü kadarıyla dil analizlerinden hareketle bu tip ifade kalıpları ve söz figürleri üzerinde durulmuştur. Örneğin, Müslümanlar da hadis metinlerindeki söz figürlerine de değinmişlerdir ki, bu noktada Şerif Radîy’nin (ö. 406) *el-Mecâzâtü’n-Nebî*’si örnek verilebilir. Yine de muazzam şerhler içerisinde, rivayetlerdeki söz konusu retorik hakkında gramatik, fikhî, tarihî ve kelâmî bilgilerle karışmış şekilde değerlendirmelere ara sıra rastlanılmaktadır.⁵² Fakat sadece bunlarla birlikte şerhlerde, rivayetlerde bir şeyin ortaya konulması amacıyla kullanılan mutad sahne yapıları üzerinde pek durulmamış gözükmektedir. Yani, örneğin Peygamberimizin bir hususu belirtme öncesindeki giriş sahne türleri: mesela birisi bir soru sorar, sonra Peygamberimiz susar; veya bir meleğin insan suretinde gelip birtakım şeyler ifade ettiği sahneler; vs. Bilindiği gibi hadis literatüründe bu tarz yapılar oldukça çoktur. Bunlar, yani hadislerdeki olay-kanıt; giriş-sonuç türü sahne kalıpları, R. Marston Speight’ın de belirttiği üzere⁵³ bir noktaya kadar retorikğin ortaya koyduğu kalıplarla da örtüşen bir muhtevaya sahip gözükmektedir. Dolayısıyla bu tarz analizlerin, kimi rivayetlerin analizinde faydalanılma potansiyeli taşıdığı söylenebilir.

4. 1. Batıda Hadis Metinlerine Yönelik Anlama Girişimleri:

Batı’daki hadis incelemelerinde ağırlıklı olarak hadislerin sahihliği, tarihsel değeri, hadis tarihi ve usûlüyle ilgili mevzular

⁵¹ Bk. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, III. 297; Nevevi, *Şerhu Muslim*, VII. 124; el-Mübarekfuri, *Tuhfetu’l-Ahvezî*, III. 288

⁵² Bk. Speight, R. Marston, agm, 75

⁵³ Speight, R. Marston, agm, 77

üzerinde durulurken münhasıran hadis metnlerinin anlaşılması ve özellikle retorik analizi üzerinde pek durulmadığı görülmektedir. Ancak yakınlarda bu konular üzerine birtakım ilim adamları durmaya başlamıştır. Bu yaklaşımları ve temsilcilerini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Edebi Tahlil (*Literary Criticism*): Bu alanda çalışan ilim adamlarına örnek olarak Stefan Leder, Sebastian Günther, Daniel Beaumont'u gösterebiliriz.
2. Retorik Tahlili (*Rhetorical Analysis*): Burada ise daha çok Yeni Retoriksel analizi ve Sosyo-Retoriksel analizi kullanan Sylvia Akar'ı ve daha çok antik retoriği kullanan R. Marston Speight'i örnek gösterebiliriz.
3. Söylem Analizi (*Discourse Analysis*): Bu bağlamda da birçok örnekle birlikte Ulrika Martensson'u gösterebiliriz.

4.2. Hadis Literatürü-Retorik Analizi İlişkisi

Bilindiği gibi Peygamberimiz İslam tarihi içerisinde gündelik hayatta kimi zaman Müslümanların sorularına yönelik olarak birtakım cevaplar vermiş kimi zaman ise herhangi bir soru olmadan kendisi bir şeyler söylemiştir. Her durumda da bu hususların sonradan yazılı hale getirilmiş formu olan hadislerde kullanılan dil, genel olarak bir yazı dili olmaktan ziyade konuşma dilidir.⁵⁴ Bu bakımdan konuşma diliyle ilgili anlama teknikleri ve yöntemlerinin bu noktada verimli sonuçlar çıkarma ihtimali taşımakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda söylev analizi anlamında retorik ilk akla gelen yöntemlerden birisidir.

Bu noktada R. Marston Speight hadis metnlerinin vaazlar, uzun anlatılar, tarihsel anılar, dualar, emirler, yargılar, teyitler ve vaatler gibi birçok türden oluştuğunu belirtmektedir.

Burada 'Bir soruya cevap olabileceği gibi belirli bir kişiye yönelik bir ifade de içeren kısa bir söz ya da aksiyon' anlamında retorikteki *chreia* deyimine de değinen Speight, hadis literatüründe kısa bir giriş ve belirli bir kişiye yönelik bir ifade içeren yüzlerce metin bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁵ O, Peygamberimizin örneğinin 1) Müslümanların inanç yapısını beslemek ve 2) Müslümanların davranışlarını düzenlemek gibi iki noktada odaklandığını belirterek hadislerin bu iki işlevi icra ederken antik Yu-

⁵⁴ Görmez, Mehmet, age, 243

⁵⁵ Speight, agm, 76

nan'ın üç retorik türüyle de kayda değer oranda örtüşüğünü söylemekte, yaklaşık tüm hadislerin, giriş kısmında ele aldığımız kavramlardan *epideiktik* olduğunu; yani hadislerin Peygamberimizin bir Peygamber, vali, hâkim ve saygı değer bir lider olarak *ethos*'unu ortaya koyduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ O, Müslümanların davranışlarını düzenleme işlevinin ise politik (*deliberative*) ve adli retorik türüne girdiğini, zira ikna, teşvik ve diğer argümantasyon türlerinin, hikâyelerin topluma kendi kendini idare etme yolunu göstermesi bakımından etkilerini temin etme amacıyla kullanıldığını söylemektedir.⁵⁷

Bu bakımdan aslında Peygamberimizin hadislerdeki ifade modellerini çıkarmak son derece önemlidir. Emretmek, vaaz, diyalog ve dua vb. gibi hadis bileşenlerinde mevcut olan Peygamberî retoriği bu malzemenen hareketle formüle etmeye çalışmak önemlidir. Bu bağlamda hadis literatüründe birçok konu vardır.

4. 3. Hadis Metinlerine Retorik Analizi Tatbikinin Uygunluğu ya da Uygunsuzluğu

Retorik analiz, girişte ortaya koyduğumuz şekliyle İslam kültüründe de birtakım uzantıları olan bir kavramdır, öyle ki İslam kültüründeki karşılığı olan belâgat ilmine ilişkin açıklamalarımızda da görüldüğü üzere ciddi kavramsal paralellikler kurulabilir; bu bakımdan İslam kültürüne tamamen yabancı bir kavram sayılmaz. Fakat yine de bu kavramın ve ilm-i belâgatın İslam kültüründeki serencamı, kendisini besleyen düşünsel altyapı farklılığı dolayısıyla kendisine kimi zaman diğer geleneklerden farklı bir rota çizmiş ve o, kimi zaman hatiplerin hutbelerinde de kimi zaman da diğer geleneksel ilim dallarında kendine özgü uzantılarıyla birlikte devam edegelmiştir. Yine de genel olarak hadis malzemesi söz konusu olduğunda, ortak gelenek dolayısıyla retoriğin özellikle söz figürleri şerhlerde sıkça kullanılmasına rağmen açıkça bu yöntemin dile getirildiğinden pek söz edilemez. Özellikle son zamanlarda hadislerle ilgili içinde retoriği, tekil örnekler hariç açıkça bir yöntem olarak dile getiren kişi olarak karşımıza R. Marston Speight çıkmaktadır.

R. Marston Speight, retoriksel yöntemin hadis metinlerinin analizi için uygunluğunu iki açıdan temellendirmektedir:

⁵⁶ Speight, agm, 77

⁵⁷ Speight, agm, 77

1. Bizler, aslında bu analizin biçimini bozmadan İslami malzemeyi Helenistik, İncil ve Tevrat literatürü üzerinde çalışan ilim adamlarınca icra edilen karşılaştırmalı bir inceleme sürekliliği içine sokabiliriz.

2. İkinci neden olarak da her ne kadar İslam retoriği Yunan retoriğinden bir şey almaya ihtiyacı olmasa da tarih içerisinde Helenizm'den birçok edebi motif, adet ve tanım ödünç almıştır; bu bakımdan İslami metinleri ele alırken antik Yunan terminolojisini kullanmak, aslında görüldüğü kadar yabancı bir şey değildir. Daha sonra o, ikinci maddeyle ilgili yaklaşımına kanıt olarak George A. Kennedy'den, retoriğin uygulandığı toplumun adet ve geleneklerinin rengine boyansa da tüm insanların doğalarıyla koşullu evrensel bir fenomen olduğunu alıntılanmaktadır.⁵⁸ Speight, ayrıca yakınlardaki birtakım araştırmaların *cheria* analizi ve ondaki argümantasyon hakkında birtakım kullanışlı bulgulara ulaşıldığını ve bunların hadisteki kimi malzemelerle de örtüştüğünü söylemektedir.⁵⁹

Speight'ın düşüncelerinden birincisi bizce genel olarak disiplinlerarası geçişme konusundaki iyimserliğe dayanmaktadır, dolayısıyla geçerliliği kesinlikle bir noktaya kadar olacaktır. Çünkü aynı kalkış noktalarını ya da kabulleri paylaşmayan kişilerin analizleri her zaman her örnekte pek örtüşmeyecektir. Fakat yine de sürpriz sonuçlarla karşılaşılabilir. Öte yandan ikinci nokta ise daha temelli gözükmemektedir; çünkü retorik kavramı genel olarak İslam kültürünün yabancı olmaması bir kavram olduğu gibi kendine özgü yapısı ile de değişik alanlarda uygulama imkânı bulmuş bir kavramdır. Bu bakımdan hem birtakım ortak kavramlar hem de uygulama çerçevesi bağlamında retorik ile belâğat arasında inkâr edilemez bir bağ bulunmaktadır. Bu da bu yöntemden istifadeyi mümkün kılmaktadır.

Öte yandan belirtilmelidir ki, Marston'un yukarıda ortaya koyduğumuz yaklaşımı karşılıksız kalmamıştır; nitekim Gordon D. Newby, onun öncüllerini daha önceden adı geçen Vernon Robbins'in bulguları çerçevesinde sorgulamakta ve birtakım eleştiriler getirmektedir. Newby öncelikle onun İslami malzemeyi Helenistik terimlerle analiz etmeye çalışmasının birtakım problemleri de gündeme getirdiğini söyleyerek İslam dünyasının Hele-

⁵⁸ Speight, Marston, agm, 76

⁵⁹ Speight, Marston, agm, 77

nizm'den birçok motif, adet ve tanım ödünç aldığı şeklindeki tespitini tartışmaktadır: Newby, Helenistik retorik hadisin malzemesinin yazılmasından (redaction) birkaç yüzyıl sonra İslam entelektüel geleneğinde yaygınlık kazandığını, bu dönemde Yunan retoriklerinin Arap retorikçilerce kullanıldığını; fakat bunların da öncelikle şiir analizleriyle ilgilendiklerini söylemektedir. Bu noktada Newby, Speight'ın yaptığı türden bir benzerlikten ziyade, hadisin retoriksel karakterinin İslam öncesi Arap edebiyatı formlarına daha çok şey borçlu olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla Speight'ın bahsettiği ödünç alma, ancak Helenizm'in Müslüman ilim adamları arasında iyice yaygınlaştığı bir geç dönem gelişmesi olabilir.⁶⁰ Keza Newby, Speight'ın sıklıkla referansta bulunduğu *chreia* terimine de değinerek bunun kendisine yabancı bir kültürde geçici bir uyumluluk göstereceğini söylemektedir. Newby, Speight'ın "Hadis argümanları *chreia* modelleriyle nasıl uyumlu olabilir?" sorusunu ortaya atarak aslında Helenistik kategoriler ile Arap-İslam kategoriler arasında bir gerginlik oluşturduğunu söylemekte, bir düzlemde hadisin uyum gösterirken bunun ancak basitçe ve fazla gelişmemiş formlarda olabileceğini ifade etmektedir.⁶¹ Speight'ın hadis analizlerine de değinen Newby, seçtiği örneklerin görünüşte ikna edici olduğunu ve en azından o malzeme bünyesinde retoriksel olarak cari gözükken şeyi yansıttığını söylemektedir.⁶² Bu noktada Newby kendi kanaatini belirterek, hadis malzemesinin daha geniş bir retorik modeline uygun olabileceği sorusunun sorulabileceğini dile getirmektedir: O, aslında bir taraftan tek tek hadisleri daha geniş hukuki/retoriksel argümanların yapı taşları olarak görürken Speight'ın analizinin, bu yapıtaşlarının her birinin içinde, gelişiminin başında olan bir mantıksal argüman bulunduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Newby, sonuç olarak sosyo-retoriksel yorumun İslam incelemeleri alanında tesis edilmesi için yapılacak daha pek çok şey olduğunu ifade etmektedir.⁶³

Newby'nin eleştirileri konusunda öncelikli olarak katılmadığımız nokta, Yunan/Helen retorikleriyle İslam kültüründeki retorik

⁶⁰ Newby, Gordon D., *Quranic Texture: A Review of Vernon Robbins's The Tapestry of early Christian Discourse and Exploring The Texture of Texts*, *Journal for the Study of the New Testament*, 70 (1998), s. 98

⁶¹ Newby, Gordon, agm, 99

⁶² Newby, Gordon, agm, 98

⁶³ Newby, Gordon, agm, 100

arasında etkileşim eksenli bağ kurulmasını reddederek, Helen/Yunan olgusunu Batılı bir olgu olarak sunma şeklindeki kesin yargısıdır; çünkü daha önce de alıntıladığımız şekilde Yunan retoriği denilen şey, Batılı bir olgu olmaktan ziyade daha çok doğu gelenekleri çerçevesinde şekillenmiş bir yapıdır.⁶⁴ Öte yandan Newby'ın retoriğin İslam dünyasında sonraları yaygınlaşmasına rağmen daha çok şiir yorumlarında kullanıldığı tespiti ise yerinde gözükmemektedir; en azından hadis yorumlarında pek kullanılmadığı doğrudur. Keza hadis malzemesinin İslam öncesi edebi formlarla ilişkisini kurduğu yerde de haklı gözükmemektedir, çünkü hadislerde Arap edebi sanatları, deyimleri ve ifade kalıpları anahtar nitelikte unsurlardır.

Bilindiği gibi Peygamberimiz kendi hadislerini önceden kaleme almadığı gibi konuşurken de yazı dili kullanmamış, daha çok konuşma dilini kullanmıştır.⁶⁵ Bu bakımdan konuşma dili eksenli retorik, hadis metinleri açısından genel olarak uygun bir yöntem olarak gözükmemektedir. İlk dönem şerhlerinde, retoriğin bileşenlerinden hakikat, mecaz ve kimi deyimsele ifadeler ve bazı söz figürleri müstesna tutulursa, bu nokta genel olarak pek dikkate alınmayarak hadis malzemesini daha çok standart ve bir nesir olarak ele alma eğilimi gösterilmiştir. Bu açıdan aslında eğer hadislerin konuşma dili ile ifade edildiği esas alınırsa, ilk ve dolaylı muhataplar anlama faaliyetinin temel bir unsuru olarak kabul edilir ve bu takdirde hiçbir söz, bağlamından kopararak anlaşılmaya çalışılmazdı.⁶⁶ Öte yandan Peygamberimiz kimi zaman yüksek bir dil, kimi zaman hukuki bir dil, kimi zaman alegorik bir dil, kimi zaman da daha samimi bir dil kullanmıştır ki, tüm bunlar, retorik türleriyle de benzer gözükmemektedir; zira bunların her birinin kendine özgü üslupları vardır. Bunun klasik literatürdeki uzantılarına örnek olarak İbn Hibbân'ın (ö. 354) Peygamberimizin fiillerine yönelik meşhur ve manidar sınıflandırmasını hatırlamalıyız.⁶⁷

Dolayısıyla retoriğin söz analizleri dışında özellikle kimi söylev türlerine ilişkin analizleri, hadis metinlerinin genel olarak ko-

⁶⁴ Hallden, Philip, agm, 28

⁶⁵ Bk. Görmez, Mehmet, age, 164

⁶⁶ Bk. Görmez, Mehmet, age, 164

⁶⁷ Bu ifadelerine örnek için bk. İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, XIII. 180, krş. Görmez, Mehmet, age, 168, 70

nuşma diline ait olmaları ve bu türle ilgili benzerlikler taşıması dolayısıyla rivayetlerin anlaşılmasında katkı yapacak niteliğe sahip gözükmemektedir; zira bu konuşma türlerinden her birinin kendine özgü üslubunun bulunması, bu üslupların incelenmesiyle ifadeler her zaman ve her örnekte lâfzen ele alınmayıp yerine göre adli, ibâdi, terhib, terğib gibi bağlamları dolayısıyla lâfzen değil de bu bağlamlar çerçevesinde ele alınmalarını gündeme getirecektir ki, tüm bunların hadislerin anlaşılmasında klasik üslûn yöntemlerine katkı yapacak bir nitelik taşıdığı rahatlıkla söylenebilir; bu bakımdan da günümüz hadis anlama faaliyetlerinde dikkate alınmayı hak ettiği söylenebilir.

Retorik analizinin bağlama göre kullanılan söylev türlerine ilişkin analizi⁶⁸ ve kanıtlama yolları ve buralarda kullanılan stratejilere ilişkin açıklamaları⁶⁹ hadislerdeki bu tarz yapıları lâfzen değil de bir üslup ve kalıp olarak anlamaya yardımcı olabilir; yani bir şeyi vurgulamak için böyle bir üslubun kullanıldığı vurgulanabilir. Keza bu yöntem kimi örneklerde hadislerdeki örtük anlamın ortaya çıkarılmasında da yardımcı olabilir ki, örneğin Aristo bu bağlamda şunları söylemektedir: “Bazen de örtük tasımlarımızı maksimler şeklinde yeniden belirtmemiz gerekir: Örneğin ‘Akıllı insanlar başarı anında uzlaşır, çünkü böyle yapınca çok şey kazanırlar.’ Bunu bir örtük tasım şeklinde ifade edersek şu biçimi alır: ‘Eğer uzlaşıyorsak ve bu bize büyük yarar sağlıyorsa, o halde başarı anında da uzlaşmamız gerekir.’”⁷⁰ Görüldüğü gibi burada düz bir ifade şeklinin arkasında yatan yönlendirici anlam, bu tarz bir ilke olabilmektedir ki, aslında hadis şârihleri de bunu kimi zaman kullanmışlardır; zira bazı örneklerde şârihler, bir hadis metninde zımnen kastedilen anlamı bir çıkarımla bu şekilde tespit etmeye çalışmışlardır.

Bu yöntemin hadis metinleri açısından uygunluğunu ve tam olarak uygulanabilirliğini engelleyen hususlar noktasında ise öncelikle hadislerdeki lafızların her zaman ve her örnekte Peygamberimize ait değil de kimi zaman sahabenin gördüğü veya duyduğundan anladığına ilişkin formülasyonları olma ihtimalini belirtmek gerekir; oysa bu yöntemde çıkarılacak sonuçlar Peygamberimize atfen dile getirilecektir. Bu bakımdan ele alınacak metnin

⁶⁸ Bk. Aristo, age, 193–212

⁶⁹ Bk. Aristo, age, 143–154

⁷⁰ Bk. Aristo, age, 209

kaynağa aidiyetinde bir sorunun varlığı gözükmemektedir.⁷¹ Keza burada şunu da hatırlatmada fayda olduğu kanaatindeyiz: İslam retorığı tam olarak antik Yunan retorığıyla örtüşmemektedir, özellikle belâğatın kendine özgü bir yapısı olduğu muhakkaktır, bu bakımdan bu tür analizlerde tam bir yöntem örtüşmesinden ziyade hadis metinlerinin müsait olduğu kadarıyla bir kullanımın olacağı şüphesizdir. Dolayısıyla retorik analizi bu yöneme müsait hadisler açısından uygun gözükmemektedir.

5. Konuyla ilgili Örnekler:

Daha önce de belirttiğimiz gibi hadis metinlerini retorik tahliline tabi tutan pek fazla araştırmacı yoktur. Öte yandan aslında klasik şerhlerde retorığın genellikle söz figürlerine yönelik kimi örnekleri sergilenmişken, buradaki gibi sahne yapıları analiz edilmediğinden aşağıdaki örnekleri, retorik analizinin genel olarak uygulanmayan yönlerinin görülmesi açısından da zikre değer bulduğumuzu belirtmeliyiz.

Dolayısıyla bu noktada yakın dönemli bir araştırmacı olan R. Marston Speight'ın bu yazıda kullandığımız makalesindeki örneklerinden birkaçını ele almaya çalışacağız. Kendisi yorumlarında daha önceden de belirttiğimiz üzere daha çok antik Yunan retorığı unsurlarını kullanmaktadır.

5. 1. a.

Aksiyon Hikâye (Action Story)

Durum-Giriş (Situation-Introduction): Kays b. Ebî Hazm dedi ki: Rasulullah hutbe irad ediyordu ve babamı güneşin altında dururken gördü.

Aksiyon-Tepki (Action-Response): Bunun üzerine ona gölgeye geçmesini emretti ya da işaret etti.⁷²

Speight bu ilk örneğin çoğu hadisin yapısı olan epideiktik yapıyı ortaya koyduğunu söylemektedir. Burada hiçbir argümantasyonun olmadığını belirten Speight, açılış ifadesinin hikâyeye giriş imkânı tanıdığını, Peygamberin 'ethos'unun' 'emera' kelimesinde tezahür ettiğini söylemektedir. Bu ifadeye neden olan şeyin Kays'ın babasının güneşin altında durması olduğunu belirten Speight, hikâyede bir aktör olarak Peygamber

⁷¹ Krş. Görmez, Mehmet, age, 157

⁷² Tayâlisî, *Musned*, Beyrut trhsz., hd. no: 1298, I. 183

dışında herhangi bir konuşmacının bulunmadığını ifade etmektedir. Burada örtük olarak ima edilen şeyin büyük bir kişinin bir topluluktaki sıkıntılı bir kimseyi rahatlatmasına yönelik bir tavır olduğunu belirten Speight, bu hadis örneğinde olduğu gibi bir grup dinleyicinin geniş çevresel sahnesinin tek bir kişiye indirgenmesi olgusunun hadis literatüründe sık karşılaşılan bir durum olduğunu da not etmektedir. Buradaki genel sonuç ise ona göre, Hz. Muhammed'in merhametine yönelik bir aydınlatmadır.⁷³

5. 1. b.

Durum-Sorgulama (Situation-Inquiry)

Ebu Hureyre'nin rivayetine göre: Adamın biri Rasulullah'a gelerek şöyle söyledi: "Ya Rasulallah! Halk içinde iyi muamele yapmama en fazla layık olan kimdir?"

Genişletilmiş Cevap (Expanded Response):

Rasulullah şöyle cevap verdi: "Annen." O yine sordu, "ondan sonra kim?" Cevap "annen." O sordu "sonra kim?", cevap yine "annen" oldu. Dördüncü kez "sonra kim?" diye sorduğunda ise Rasulullah, "babam" dedi.⁷⁴

Bunun retorikte, bir sorgulamaya yönelik genişletilmiş cevap olduğunu belirten Speight, soru ve cevapların uzatılmasının ise tekrar (*repetition*) yoluyla gerçekleştiğini söylemektedir. Öte yandan Speight, niçin bu soru soran kişinin anneden sonra kimin iyi muameleye daha layık olduğunu sorup durduğunun merak edilebileceğini; fakat bunun, günahlar, faziletler ve şahıslar gibi hususların nispi önemi ya da ağırlığını ifade etmek için kullanılan yaygın bir araç olduğunu belirtmektedir. Kimi örneklerde her tekrarlanan sorunun farklı bir cevabı olduğunu da belirten Speight, burada sürekli tekrarlanan "annen" kelimesinin retorik gücünün en üstün değer olarak anneye saygının tesis edilmesine yönelik olduğunu söylemektedir.⁷⁵

⁷³ Speight, R. Marston, agm, 78

⁷⁴ Buhârî, *es-Sahîh*, İstanbul 1992, edeb (78), b (2), no: 1, VII. 69

⁷⁵ Speight, R. Marston, agm, 80

5. 1. c.**Durum-İfadeye Aktarma (Situation-Statement)**

Aişe'nin rivayetine göre, bazı kimseler şunu söyledi: "Ya Rasulallah! Burada Cahiliyeden yeni çıkmış bazı kimseler var. Onlar bize et getiriyorlar ve biz onların hayvanları keserken Allah'ın ismini anıp anmadıklarını bilmiyoruz."

Açıkça Belirtme-Tez (Pronouncement-Thesis)

O şöyle söyledi: "Siz Allah'ın ismini anın ve yiyin."⁷⁶

Bu kısa anlatıda insanların açıkça bir soru sormadıklarını, bilakis ifadelerinin bu konuda Hz. Muhammed'den bilgi talebinde bulduklarını ima ettiğini belirten Speight, Peygamberimizin hükmünün, konuşmacılar tarafından öne sürülen durumun koşullarını iptal ettiğini söylemektedir. Bu durum Speight'a göre, genel olarak benzer olan durumlara uygulamak üzere genişletilebilecek özel bir durumdur.⁷⁷

5. 1. d.**Durum (Situation)**

Abdullah b. Ömer'in rivayetine göre: Rasulullah'ın önünden, kardeşini hayâsının çokluğu dolayısıyla "Sen, adeta kendine zarar verecek kadar hayâlısın" sözüyle kınayan birisi geçti.

Nedeniyle birlikte Tez (Thesis with Rationale):

Rasulullah ona dedi ki, "Onu rahat bırak, çünkü hayâ imanın bir parçasıdır."⁷⁸

Burada Peygamberimizin ölçülü bir ahlakiliği savunan adamı kınadığını, kaynağıyla yani imanla uygun olan ahlakiliği dolayısıyla diğerini ima yollu övdüğünü söyleyen Speight, bu hikâyedeki *pathos* unsurunun, anlatının kısalığı dolayısıyla bastırıldığını söylemektedir. Hem övgü hem de yerginin iç içe girdiğini belirten Speight, burada hayânın imanî bir eylem olarak tavsiye edilmeyle politik (*deliberative*) unsurun da aşikâr olduğunu söylemektedir.⁷⁹

⁷⁶ Buhârî, *es-Sahih*, tevhid (97), b (13), no: 5, VIII. 170

⁷⁷ Speight, R. Marston, agm, 81

⁷⁸ Buhârî, *es-Sahih*, edeb (78), b (77), no: 2, VII. 100

⁷⁹ Speight, R. Marston, agm, 82

5. 1. e.

(Argümantasyondaki bir tezi desteklemenin diğer bir yolunun da zıttı olan bir şeyi ifade etmek olduğunu söyleyen Speight, bu konuda da birtakım örnekler vermektedir.)

Durum-Tez (Situation Thesis)

el-Muğire b. Şube'nin rivayetine göre Peygamberimiz, ayakları şişene dek ibadet ederdi. İnsanlar O'na dediler: "Rasulullah! Senin önceki ve sonraki günahların affedildiği halde bunu neden yapıyorsun?"

Zıt (Contrary)

Rasulullah şöyle cevap verdi: "Müteşekkir bir kul olmayayım mı?"⁸⁰

Speight, soru soranların şaşkınlıklarına rağmen Peygamberimizin cevabının onların akıl yürütmelerinin tersine doğru yöneldiğini, buradaki sorunun eğer insanlar çok ibadet ediyorlarsa bunun, günahlarından dolayı korkularının işareti olduğu inancına dayalı olduğunu söylemektedir. Buradaki ibadet kavramının nafile/tatavvu türünden olduğunu da belirten Speight, Hz. Muhammed'in bu hikâyede kendisine hayran olunup taklit edilmesi gereken büyük bir dindarlık örneği olarak sunulduğunu söylemektedir.

5. 1. f.

Durum (Situation)

Enes'in rivayetine göre: Hz. Peygamber iki oğlunun yardımıyla yürüyen bir yaşlı adam gördü ve "bunun nesi var?" diye sordu. Bunun üzerine O'na şunu söylediler: "O, yürüyerek (Kâbe'ye) gitmeyi adanmış."

Zıt-Tez (Contrary-Thesis)

Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: "Allah'ın bu adamın kendine acı çektirmesine ihtiyacı yok." Ve o kişiye bir şeye binmesini emretti.⁸¹

Burada da yaşlı bir çilecinin kendini cezalandırmasına yönelik *pathos*'un görüldüğünü belirten Speight, Peygamberin buradaki nehyinin, müminin kendi kendini cezalandırmasınının Tan-

⁸⁰ Tayâlisî, *Musned*, hd. no: 693, I. 95

⁸¹ Buhârî, *es-Sahih*, cezâu's-sayd (28), b (27), no: 1, II. 220

rı'ya bir faydası olmadığı şeklinde teolojik bir ifade içerdiğini söylemektedir.

5. 1. g.

Speight birçok hadiste Peygamberimizin diğer insanların davranışlarını ya onayladığı ya da onaylamadığının ortaya konulduğunu, bu yerlerde O'nun Müslüman toplumun yaşamına yönelik bir takım yargılarda bulunduğunu söylemektedir. Speight'a göre bu yerler, antik Retorikteki adli argümantasyon olarak da görülebilir. Bu bakımdan o, fikhî hadislerin Aristo'nun betimlediği adli söylev modeline genellikle uyduğunu söylemektedir ki, bu söylevler birinci olarak giriş, ikinci olarak durumun gerçeklerinin ortaya koyan ifade, üçüncü olarak durumu kanıtlayan kanıt ve son olarak da bir sonuçtan oluşmaktadır. Speight'a göre hadislerde üçüncü unsur olan kanıt genellikle Peygamber tarafından verilen bir hüküm şeklinde cereyan etmektedir.⁸²

Giriş-durum (Introduction-Situation)

Abdullah b. Amr b. Rebia'nın babası şöyle rivayet etmiştir: Bir keresinde yolculukta iken gök karardı ve biz de kibleyi tayin edemedik.

Durumun İfadeye Aktarılması (Statement of Case)

Biz de kişisel olarak doğru olduğunu varsaydığımız yöne doğru ibadetimizi yaptık. Gök açıldığında gördük ki, kimimiz doğru yöne doğru yönelmişiz kimimiz de yanlış yöne.

Tez-Yargı (Thesis-Judgement)

Bunu Rasulullah'a anlattık, O da şunu söyledi: "Hepiniz namazınızı tamamlamışsınız."

Yazılı Otoritenin Zikredilmesi (Citation of Written Authority)

Bunun üzerine şu ayet vahy edildi: "Her nereye dönerseniz Allah'ın yüzü oradadır." (Kuran 2/15)⁸³

Burada Peygamberimizin fikrinin sorulmasının O'nun dini bir lider olarak *ethos*'unu vurguladığını söyleyen Speight, O'nun buradaki yargısının, her ne kadar namazın doğru kılınmasının öncelikli bir öneme sahip olmasına rağmen samimi bir hatanın bu

⁸² Speight, R. Marston, agm, 87

⁸³ Tayâlisî, *Musned*, hd. no: 1145, I. 156

eylemi iptal etmeyeceğini açıkça ortaya koyduğunu söylemektedir. Namaz kılan topluluğun aklında tutması gereken en önemli şey, Allah'ın her yerde olduğudur ki, bu sonuç (epilog) kısmındaki ayette de ifade edilmiştir.⁸⁴

Sonuç kısmında Speight, ele aldığı bu rivayetlerin tüm hadis literatürünün tipik örnekleri olmasına rağmen yaygın retoriksel argümantasyon türleri konusunda bir temel oluşturacak kadar çok olmadıklarını ifade ederek ele aldığı örneklerin, hadis ravilerinin Greko-Romen retorikçilerin *chreiai* formuna çok yakın olan malzemeler kullandıklarını gösterdiğini söylemektedir.⁸⁵

Sonuç:

Retorik kavramı İslam kültürünün yabancı olan bir kavram değildir, bunun kaynağı ister tamamen antik Yunan olsun ister kuşatıcı Doğu mefhumu olsun fark etmez. Zira İslam geleneğinin kendi üretimi olan belâğat kavramı, retorik kavramıyla birçok açıdan bir örtüşme içindedir; bu bakımdan zaten tarih içinde birçok adaptasyon işlemine ve sürecine sahne olmuş bir yapı vardır. Her ne kadar belâğat mefhumu daha çok edebi alanlarda kullanılmış olsa da genel bünye açısından tanıdık bir yapı olduğu için diğer İslami ilimlerde de kullanılma potansiyeline sahiptir.

Bu açıdan hadis metinlerinin anlaşılması ile retorik analizinin arasındaki bağ, öncesi olmayan bir yaklaşım olarak gözükmemektedir. Öncelikle Peygamberimizin genel olarak konuşma dili çerçevesinde insanlara hitap etmiş olduğu gerçeği, bu yöntemi elverişli kılan önemli bir husustur. Öte yandan antik retorikğin gerek söz ve düşünce figürleri gerekse konuşmanın bölümlerine ilişkin analizleri de hadislerin anlaşılmasında yardımcı birer faktör olma potansiyelini taşır gözükmemektedir. Nitekim aslında Müslüman hadis şârihleri de ismen belirtmeseler dahi kimi zaman özellikle söz figürlerinin analizlerine benzer analiz yöntemlerine başvurmuşlardır. Dolayısıyla burada ortaya konulan ve düşünce figürlerine, söylev türlerine ve özellikle de konuşmanın bölümlerine ilişkin açıklamalar, benzer niteliğe sahip ya da benzer tarzda ele alınmaya müsait hadis metinleri açısından işe yarar gözükmemektedir. Bu noktada retorikte söylev türlerinin her birinin kendine özgü üslubu olduğu kabulünden hareketle bunların her bi-

⁸⁴ Speight, R. Marston, agm, 88

⁸⁵ Speight, R. Marston, agm, 90

rinde kullanılan üslubun derin analizlerinin yapılması, bu söylev türleriyle büyük oranda örtüşen hadis metninin analizinde ve konumlarının ve içeriklerinin belirlenmesinde faydalı bir yapı olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Fakat yazı içerisinde de belirttiğimiz üzere hadis metninin kesin kaynağa aidiyet sorunları ve antik retorik İslam kültürüyle tam olarak örtüşmemesi dolayısıyla bu yöntemin genel geçer ve tüm metinler açısından uygun bir yöntem olduğu da söylenemez. Yine de özellikle Speight'ın analiz ettiği örneklerde de görüldüğü gibi bu yöntemin konuşmanın kısımlarına yönelik analizlerinden hareketle birtakım hadis metninin anlaşılmasına yönelik mütevazı katkılarının olabileceği gözler önüne serilmiştir. Bu bakımdan da bu yöntem hadislerin anlaşılmasında işe yarar gözükmektedir.